

Een

Patrick Vermeulen
& Chris van Koppen (red.)

Pleidooi voor
een duurzame
samenleving

ander

land

Een ander land. Pleidooi voor een duurzame samenleving verscheen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Het PON & Telos.

Samenstelling en redactie: Patrick Vermeulen en Chris van Koppen
met medewerking van: John Dagevos, Joks Janssen, Marleen van der Haar en
Mirjam Smulders

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem
Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

© 2022 Het PON & Telos, Tilburg, en Boom uitgevers Amsterdam
© Essays: Susanne Agterbosch, Mariëlle Blanken, Tessa Cramer, John Dagevos,
Ellen Dingemans, Joks Janssen, Jos van der Lans, Kiza Magendane, Sanne Paenen, Peter
Pelzer, Nicky Pouw, Frederike Praasterink, Patrick Vermeulen, Wytske Versteeg
© Illustraties: Loek Vugs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen
in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op
enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige
andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval
system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission in
writing of the publisher.

ISBN 978 90 244 4996 5
NUR 680

www.hetpon-telos.nl
www.boomgeschiedenis.nl

Inhoud

Inleiding

PATRICK VERMEULEN & SUSANNE AGTERBOSCH

Een ander land (11)

Ecologie

FREDERIKE PRAASTERINK

Een ander voedselland (29)

Naar een nieuwe balans tussen mens, landbouw en natuur

WYTSKE VERSTEEG & PETER PELZER

Gegronde verbeelding (48)

Zichtbaartijd en aandacht in het landschap van de toekomst

JOKS JANSSEN

De cirkel rond!? (64)

Waarom de toekomst van de landbouw in het verleden ligt

Economie

NICKY POWW

Is Nederland op weg naar een welzijnseconomie? (85)

SANNE PAENEN & JOHN DAGEVOS

Kenterend getij (101)

Tijden veranderen en 'ons' land verandert gestaag mee

Samenleving

JOS VAN DER LANS

Ik 👍 👍 👍, wij 👎 (121)

Waarom samenlevingsopbouw opnieuw noodzakelijk is geworden

MARIËLLE BLANKEN & ELLEN DINGEMANS

Ode aan de hoeder van het gedeeld belang (142)

Over de cruciale rol van gemeenten in ons sociale systeem

KIZA MAGENDANE,

Naar een toekomst waar alle burgers bruggenbouwers zijn (157)

Tot slot

TESSA CRAMER

Het regent op de gloeiende plaat (179)

Gebruikte afkortingen (190)

Noten en verantwoording (191)

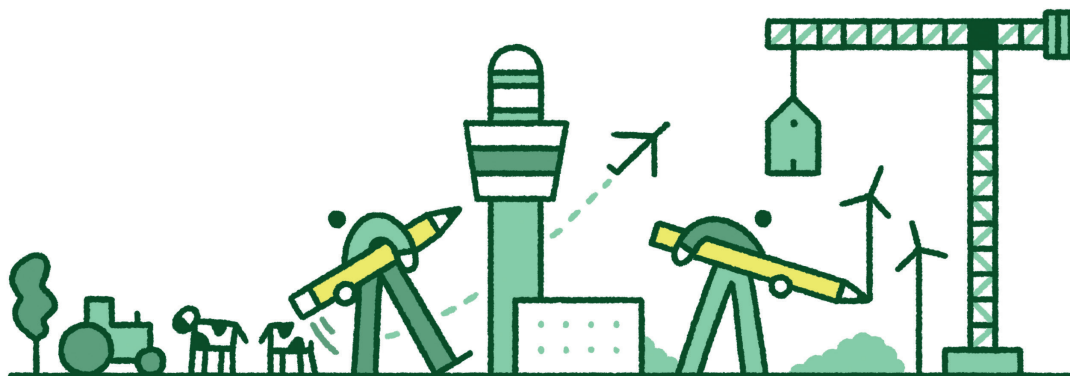
Aan dit boek werkten mee (206)

Inleiding

PATRICK VERMEULEN & SUSANNE AGTERBOSCH

Een ander land

Een ander land

Wie 75 jaar geleden inwoner was van Nederland, leefde in een ander land dan het nu is. Wie toen leefde at een boterham met tevredenheid: grijs regeringsbrood (van aardappel- of peulvruchtenmeel) of roggebrood met vet spek of stroop. De welvaart die we sindsdien hebben opgebouwd is groot. We halen groenten en fruit uit vrijwel alle delen van de wereld, die we online bestellen en betalen met onze smartphone. Stofzuiger, wasmachine, vaatwasser, televisie en pc zijn gemeengoed geworden. We beschikken zelfs over ‘vrije tijd’ – en vullen die in met terras, festival en vakantie. Activiteiten die aan het begin van de twintigste eeuw waren voorbehouden aan de elite.² Inmiddels is bijna negen op de tien Nederlanders dagelijks online, om boodschappen te doen, informatie te zoeken en te communiceren met anderen in Nederland of ver daarbuiten.³ Informatietechnologie draagt in belangrijke mate bij aan de geglobaliseerde netwerksamenleving die we sinds de jaren '90 zijn geworden.⁴

Nederland staat er op heel veel fronten beter voor dan ooit en er is op de wereld vrijwel geen betere plek om te leven. We zijn gezonder, worden ouder, rijker, leven meer in vrede en zijn zelfs steeds gelukkiger dan ooit. Tegelijkertijd staat onze voorspoed onder druk. Voor een deel door vraagstukken die over onze landsgrenzen heen gaan, zoals de klimaatcrisis en (de gevolgen van) internationale conflicten. Voor een ander deel door vraagstukken over de inrichting van onze samenleving zelf (denk aan de gezondheidszorg, de jeugdzorg, inmiddels ook de energievoorziening), waarvan de structurele zwaktes door recente crises genadeloos zijn blootgelegd. Niet iedereen kan mee of doet mee.

Nederland is niet af en het verlangen naar een beter land voor iedereen is gelukkig niet gedoofd. Ook niet bij ons. In de aanloop naar dit boek hebben we samen veel gesprekken gevoerd over de thema's die ons al van kinds af aan bezighouden. We bezochten Almelo, in Twente, en Hulst en Terhole, in Zeeuws-Vlaanderen – de plekken waar we zijn opgegroeid en onze eerste levenslessen leerden. We vertelden elkaar

over het bos en de weilanden waar we speelden, de huizen waarin we woonden en onze eigen familiegeschiedenis. Maar ook over hoe de wereld volgens ons toen werkte. Over vaste patronen binnen familie en gezin, over religie (we zijn beiden katholiek begonnen), over vrienden en intimiteit, over verlies en uitsluiting. En we keken opnieuw rond. Als toerist in eigen land. Vol verwondering over wat veranderd is. We herkenden soms de stratenpatronen niet meer, raakten zelfs de weg kwijt en zagen verval, samen met opvallend veel vernieuwing. Fietspaden en rondwegen hebben het verkeer veiliger gemaakt en er zijn zonder dat we het doorhadden overal camera's opgehangen en heel veel schuttingen bijgebouwd. Waar een groeiend net van camerabeelden de openbare ruimte en de mensen daarin continu in beeld brengt, moet de eigen plek blijkbaar steeds meer worden afgeschermd. Het rondkijken leverde verwondering op, maar vooral verlangen. Alsof we opnieuw geprikkeld werden te dromen over hoe het anders kan. En daarmee de koers van ons eigen leven en die van het leven van anderen te verleggen.

In 2013 verscheen ter gelegenheid van de troonsbestijging van Willem-Alexander *Mijn droom voor ons land. Inspiratie voor de koning*. Het boek staat vol wensen en verlangens van Nederlanders voor een beter land. 'Hetzelfde land anders,' zoals Paul Schnabel, voormalig directeur van het SCP opmerkte. Waar mensen worden vrijgelaten zonder elkaar in de steek te laten, met minder uitsluiting en armoede. Groener, gezonder, met meer gelijkheid en met oog voor andere landen in de wereld. Het zijn de verlangens die we ook in onderzoeken tegenkomen.⁵ Juist op de punten waar sinds de Tweede Wereldoorlog veel gewonnen is, is blijkbaar ook nog veel te doen. De vraag 'Hoe verder?' dringt zich op.

Een klimaatpositief Nederland

De klok tikt door. Als we eerlijk zijn hebben we als dominante soort het leefklimaat op aarde inmiddels behoorlijk verpest. In februari 2022 verscheen het rapport *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability* van het Intergouvernementele Panel voor Klimaatverandering (IPCC) van de VN. De conclusies zijn (opnieuw) verontrustend. Klimaatverandering heeft wereldwijd al (deels) onomkeerbare gevolgen voor mens en natuur, met name door vaker optredende extreme weersomstandigheden. Meer dan drie miljard mensen bevinden zich in gebieden die zeer kwetsbaar zijn bij verdere klimaatverandering. Voedselonzekerheid, afnemende waterveiligheid en toenemende druk op

kwetsbare ecosystemen zijn aan de orde van de dag. In Nederland merken we dat klimaatverandering niet ver van ons bed is, met als meest tastbare gevolgen recente overstromingen én droogte in de zomer. Voor miljoenen Nederlanders (en Belgen) staat de drinkwatervoorziening als gevolg van klimaatverandering nu al onder druk.⁶ Daarnaast is stikstof funest voor de biodiversiteit en verzakt de bodem in het westen en noorden van het land door inklinking en gaswinning en ander menselijk handelen tot wel 2,5 centimeter per jaar. Met alle gevolgen van dien.

Het is en blijft vooralsnog de ongemakkelijke waarheid waar Al Gore ons in 2006 op wees.⁷ De conclusies van het IPCC zijn misschien nog wel het meest verontrustend, omdat we ze eigenlijk al veel langer kennen. In ons beider geboortjaar 1972 verscheen de publicatie *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome, waarin gewaarschuwd werd voor een te eenzijdige kijk op economische groei. Het IPCC-rapport uit 2022 is alweer het zesde rapport in een serie over de opwarming van de aarde die sinds 1990 gepubliceerd wordt. Schrijvers/wetenschappers als Philipp Blom, Kate Raworth en in eigen land Jan Rotmans proberen ons te doordringen van de ecologische en maatschappelijke gevolgen van klimaatverandering. Van de noodzaak om onze doelen en systemen bij te stellen. En van de fundamentele sociaal-maatschappelijke veranderingen die daarvoor nodig zijn.⁸

Maar vooralsnog blijven we welvaart definiëren zoals we dat geleerd hebben. Zolang dat gaat over onvervulde primaire levensbehoeften (voldoende gezond eten, een dak boven je hoofd, gezondheidszorg, onderwijs) is dat volstrekt begrijpelijk. Überhaupt is het de vraag of minder economische groei of zelfs degrowth mogelijk en wenselijk is,⁹ maar de wijze waarop we groeien wordt steeds problematischer en vraagt aandacht. Het goede nieuws is dat juist in een land als Nederland de mogelijkheden om vervolgstappen te zetten groot zijn. Zoals voormalig rijksbouwmeester Floris Alkemade opmerkt: 'Ons land kent gemiddeld genomen een enorme welvaart, een hoog geluksniveau, is goed opgeleid, goed verbonden met de wereld, heeft een sterke organisatiestructuur en is gezegend met ontwerpers van wereldkwaliteit. (...) Nederland is beweging. Als er iets is dat onze cultuur kenmerkt, is het wel het inzicht dat het uit lijfsbehoud nodig is om voortdurend verandering toe te laten. Nederland is een werkwoord (...)'¹⁰

Sinds de jaren '70 is de aandacht voor ecologie en milieumaatregelen flink toegenomen. Too little too late? Veel maatregelen richtten zich de afgelopen decennia nog op het opruimen van ellende die door menselijk handelen is veroorzaakt, van zure regen tot de plasticsoep. Maar

de wal heeft het schip nog niet gekeerd.¹¹ Voorzichtig wordt blijk gegeven van een toenemend bewustzijn. Zo zijn er pogingen om circulair te werken en al vanaf het ontwerp van productieprocessen de ecologische kosten ervan te minimaliseren. Of nog beter: ervoor te zorgen dat wat overblijft na productie als grondstof dient voor andere producten, zonder restafval of verlies van kwaliteit. Zoals biologisch afbreekbare schoenen, waarvan bij slijtage stoffen vrijkomen die de aarde voeden in plaats van vervuilen. Ontworpen volgens het cradle to cradle-principe van McDonough & Braungart.¹² Of voedselbossen, waar boeren, vaak in samenwerking met clubs van vrijwilligers, op een klein oppervlak een levensgemeenschap van planten, bomen en struiken creëren met een groot aantal eetbare soorten. Met als resultaat een zelfvoorzienend biodivers productiesysteem.

Het zijn voornamelijk voorbeelden op bescheiden schaal. Te zeer was de aandacht de afgelopen eeuw gericht op economische welvaart in de vorm van persoonlijk financieel gewin. Op het platteland werd ecologie door technologie vervangen en werd via ruilverkaveling ingezet op schaalvergroting. (Te) kleine boerenbedrijven ('de wijkers') moesten afvloeien ten gunste van 'de blijvers'. Door het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen en kunstmest werd natuurlijke bodemvruchtbaarheid een bijzaak. Bodem, landbouw en landschap werden ontkoppeld. Dat leverde op korte termijn economisch gewin op, maar blijkt ecologisch rampzalig. Het heeft geleid tot overschotten aan stikstof en fosfaat met de huidige landbouwcrisis als gevolg. Zoals oud-landbouwminister en boer Cees Veerman treffend verwoordt: 'We importeren het voer, exporteren het vlees en de rommel blijft hier.'¹³

Bodemgebruik is omgeslagen in bodembederf en van symbiose is al lang geen sprake meer. Terwijl een kringlooperspectief op de langere termijn het enige gezonde perspectief is op productie en consumptie.¹⁴ Een nieuwe richting inslaan is echter lastig, omdat forse investeringen zijn gedaan en de hele keten mee zal moeten werken.¹⁵ Het begint met het loslaten van het idee dat 'we' een van de grootste landbouwexporteurs ter wereld willen zijn.

De klimaatverandering en de daarmee samenhangende noodzaak tot veranderingen in energiegebruik en CO₂-uitstoot dringen inmiddels door in ieders leven. Die noodzaak tot verandering wordt versterkt door een groeiend besef van een onwenselijke afhankelijkheid van productie (gaswinning in Groningen) en leveranciers (eerder de OPEC, nu Rusland). We praten over het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen, met name CO₂ (mitigatie), en realiseren ons dat aanpassen (adaptatie) inmiddels onvermijdelijk is.

Voelbare gevolgen van klimaatverandering leiden versneld tot grote veranderingen in ons land. Er komen (veel) middelen beschikbaar om klimaatverandering tegen te gaan. Bijvoorbeeld voor de energietransitie. Het aandeel hernieuwbare energie (energie uit zon, wind, water) in de elektriciteitsproductie is de laatste twee decennia sterk gestegen: was het in 2001 nog maar zo'n 3%, in 2021 kwam het uit op 33% van het totaal (met name door zon en wind).¹⁶ Zelfs nu door geopolitieke spanningen besloten is de kolencentrales weer aan te zetten, laat het kabinet er geen twijfel over bestaan dat het een tijdelijke maatregel is. Reeksen van rechterlijke uitspraken zorgen ervoor dat keuzes niet meer vrijblijvend zijn.

Ook het besef dat technologie niet het antwoord op iedere vraag is dringt door. Technologie helpt ons soms in het verduurzamen van de samenleving, maar draagt (vooralsnog) onvoldoende bij aan 'groene groei', waarbij productie en consumptie niet langer zorgen voor sociale of ecologische uitputting. Groene groei vraagt om harde, door overheden opgelegde begrenzing van uitstoot en materiaalgebruik, zodat duurzame productie en consumptie voor bedrijven en mensen de enige begaanbare route wordt.

Zonder oog voor de mensen om wie het gaat lukt dat niet. Dat geldt voor de boeren, die op zoek moeten naar een ander bedrijfsmodel. Dat geldt evenzeer voor grote groepen Nederlanders die niet automatisch meeprofiteren van veranderingen, of erger: daar negatieve consequenties van ondervinden. In de energietransitie zien we dat langzaam oog komt voor energiearmoede: (groepen) mensen die moeite hebben om de energierekening te betalen en niet de middelen hebben om te investeren in isolatie of het opwekken van duurzame energie, of in oude huurhuizen wonen en dan afhankelijk zijn van wat de eigenaar bereid is te doen.

Het kan allemaal te weinig of te laat zijn, maar er lijkt sprake van een veranderend bewustzijn. Voorlopig nog uitgaand van het tegengaan van gevolgen dan wel voorkomen van erger. Maar als we verder durven te kijken, is het dan denkbaar dat we opnieuw gaan bouwen? Aan een klimaatpositief Nederland bijvoorbeeld? Met circulaire, grondgebonden landbouw, groeiende biodiversiteit en groene steden. Waar geen sprake is van hittestress, maar van koelteplekken. Waar energie uitsluitend wordt opgewekt door hernieuwbare bronnen en we onze kennis inzetten om afval terug te dringen, nieuwe bronnen van energie aan te boren en onze leefomgeving te verbeteren.

Hollands wel varen

Wat wordt het economische antwoord van deze tijd? Economie is geen exacte wetenschap. Economische wetmatigheden zijn tijd- en plaatsgebonden. De theorieën van de Franse fysiocraten werkten in de context van de Franse achttiende-eeuwse economie, die van de klassieke economie in het Verenigd Koninkrijk van de negentiende eeuw. Keynes was een antwoord op de Grote Depressie van de jaren '30 van de twintigste eeuw en leverde de economische onderbouwing voor de nationale welvaartsstaten zoals die in West-Europa vorm kregen na de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ De neoliberale economische theorie, die bepalend is voor de manier waarop nu beleid wordt gevoerd, was een antwoord op de beginnende globalisering waarin nationaal economisch beleid zijn effectiviteit verloor. Ze heeft ons de weg gewezen uit de economische crisis van de jaren '70, maar is tegelijkertijd in belangrijke mate oorzaak van de huidige economische en sociale problematiek.

Markten bleken gevoelig voor monopolievorming en bedrijven zijn voortdurend geneigd hun bijdrage aan de collectiviteit te minimaliseren (en hun verliezen ten laste van het collectief te brengen): private winsten leidden tot publieke lasten, zowel ecologisch als sociaal. Organisaties in voor de burger relevante domeinen als onderwijs, zorg en huisvesting fuseerden, werden het domein van 'professionele' bestuurders en toezichthouders en onttrokken zich zo stapsgewijs aan hun lokale worteling. Het ideaal van de welvaartstaat maakte plaats voor dat van de participatiemaatschappij, die van mensen een mate van autonomie en zelfredzaamheid vroeg die het vermogen van velen te boven ging. En hen in ieder geval op zichzelf terugwierp en de gevoelde afstand tot de instituties vergrootte.

Onder de kabinetten-Lubbers en -Kok drukte het neoliberalisme steeds meer zijn stempel op het Nederlandse beleid: de sociale uitgaven daalden van 25 naar 20% van het bruto nationaal product, nutsbedrijven werden in hoog tempo geprivatiseerd, en de arbeidsmarkt en financiële markten verregaand geliberaliseerd.¹⁸ In krap twintig jaar tijd is het aandeel van de beroepsbevolking met tijdelijke of flexibele contracten meer dan verdubbeld: van 6% in 1983 naar 14% in 2002. En nog eens twintig jaar later had nog maar ruim de helft (56%) van de werkenden een vast contract.¹⁹

In het economisch en ruimtelijk beleid werd het adagium van Shell-topman Gerrit Wagner leidend: 'Don't back the losers, but pick the winners.' In de praktijk betekende het dat het beleid zich richtte op versterking van de grote steden in de Randstad en dat er steeds minder

aandacht was voor economische ontwikkeling in de uithoeken van het land, zoals Noordoost-Groningen, Drenthe, Zeeland en Zuid-Limburg.²⁰

Een terugtrekkende overheid, eigen verantwoordelijkheid, privatisering, schaalvergroting, flexibilisering van de arbeidsmarkt, liberalisering van de kapitaalmarkt, globalisering – ze hebben de economie gedynamiseerd en een einde gemaakt aan de stagflatie die de westerse samenlevingen in de jaren '70 leek te verlammen. Ze hebben burgers en vooral overheden in staat gesteld een voorschot te nemen op welvaartsgroei en zo lucht en leven in de economie geblazen. Maar inmiddels is duidelijk dat het ideaal van de welvaartstaat ons veel heeft gebracht, behalve duurzame ontwikkeling voor de langere termijn.

We zoeken naar nieuwe wegen. De financiële crisis en in nog sterkere mate de coronacrisis hebben geleid tot een herwaardering van de rol van de overheid en de publieke sector. De politieke discussie gaat inmiddels niet meer over de vraag óf de overheid een sterkere regierol moet krijgen, maar alleen over de mate waarin en via welke mechanismen. De vraag is dan tegelijkertijd wat de rol (nog) is van de markt en van de bewoners van onze samenleving. Het is een zoektocht naar een nieuwe richting voor en inrichting van ons land, waarin duurzame ontwikkeling centraler moet komen te staan.

Duurzame ontwikkeling veronderstelt een verschuiving van ons welvaartsbegrip. Van consumeren en bezit naar welzijn en kwaliteit van leven. Inmiddels is de term 'brede welvaart' in Nederland niet meer weg te denken uit het politieke en beleidsmatige debat over duurzame ontwikkeling, met meer aandacht voor de omstandigheden waarin mensen leven, voor wat mensen kunnen²¹ en voor wat ze werkelijk belangrijk vinden. Deze verschuiving heeft behoefte aan nieuwe dromen én aan realiteit.

Ook economen zijn op zoek naar een nieuw verhaal. Al meer dan twintig jaar worden Nobelprijzen uitgereikt aan wetenschappers die laten zien dat de veronderstellingen waarop het neoliberalisme steunt niet houdbaar zijn: individuen laten zich niet door louter rationele overwegingen leiden, marktwerking resulteert niet vanzelf in efficiëntie maar soms zelfs in monopolievorming, belastingmaatregelen die bedrijven en hoge inkomens begunstigen resulteren niet in investeringen en consumptieve uitgaven waarvan de samenleving als geheel en dus ook de lagere inkomens profiteren.²² Keynes wordt herontdekt. Nieuwe economen worden op het schild gehesen: Thomas Piketty, met zijn theoretische onderbouwing van de strijd tegen het vrijemarktdenken.²³ Kate Raworth, die handen en voeten geeft aan de gedachte dat de aardse bronnen eindig zijn en dat dit gevolgen moet hebben voor het

economisch handelen.²⁴ En Mariana Mazzucato, die met haar onderzoek naar innovaties (zoals de smartphone) laat zien hoe overheden enorm investeren in bedrijven, maar vooral aandeelhouders daarvan de vruchten plukken. Zij pleit voor een ondernemende overheid die slimmer en duurzamer investeert in een economie die weer draait om de publieke zaak.²⁵

Herwaarderen

In hun boek *Thrive* presenteren marketing- en managementcoach Kees Klomp en psychotherapeut Shinta Oosterwaal tientallen nieuwe invalshoeken en modellen, van sustainable money systems en een radicale circulaire economie tot bioregional economics.²⁶ Alle gericht op het duurzamer, socialer en rechtvaardiger maken van onze economie, met daarin een andere rol voor de overheid. In de Nederlandse politiek wankelt inmiddels het dogma dat de beste staatsschuld geen staatsschuld is. De regering heeft afscheid genomen van het streven naar een begrotingsevenwicht. Er worden fondsen van vele tientallen miljarden gecreëerd om met eenmalige investeringen de problemen rond klimaat, stikstof en onderwijs op te lossen.²⁷ Het is ‘ongekende weelde’, mede mogelijk gemaakt door de (nog altijd) lage rente. Het is de vraag of de politiek die weelde kan dragen.

Niet ten onrechte constateert econoom Coen Teulings, net als Mazzucato pleitbezorger voor een ondernemende overheid, dat een dergelijke weelde vraagt om een visie op Nederland: wat voor een land, wat voor een samenleving willen we zijn?²⁸ Dat is een collectieve vraag waarvoor ook het individu moet worden wakker gekust. Opgegroeid met de *American dream* zijn we gaan geloven in het verhaal van kansen voor iedereen. Van onbegrensde groei en ‘het komt altijd goed’. Reclames prikkelen ons voortdurend en massaal om te consumeren. Facebook, Instagram en TikTok schotelen ons een wereld voor van succes. Succes dat snel te halen is, liefst via een bypass en zonder al te veel inspanning. Zoals de 14-jarige zoon van Susanne Agterbosch, een van de auteurs van deze inleiding, opmerkte: ‘Voor mijn 30e wil ik binnen zijn!’ (Om daarna gelukkig een kritische column te schrijven over de ‘oplichting van jongeren’.²⁹)

Hoe onttrek je je aan een discours dat al decennialang zijn onvruchtbaarheid heeft bewezen, maar appelleert aan de menselijke behoefte aan succes en aan de wens iedere dag iets nieuws te beleven? Hoe ontsnappen we aan een samenleving waarin we het leven zien als iets dat

geleefd moet worden, zonder ruimte voor pech, pijn, spanning en tegenslag, en waarbij we onze successen tentoonstellen op sociale media. Waarin het geloof in de maakbaarheid van de samenleving plaats heeft gemaakt voor het geloof in de maakbaarheid van de mens, dat ieder succes ziet als eigen verdienste en tegenslag definieert als een teken van persoonlijk en verwijtbaar falen. En waarin de wereld waarin we leven door een deel van de samenleving ervaren wordt als een kille samenleving die zich kenmerkt door concurrentie en ongelijkheid.

Sommigen zijn in verzet, maar velen kiezen als het erop aankomt voor een individualisme dat geen verantwoordelijkheid wil nemen voor het collectief, onder het Thatcheriaanse motto 'There is no such thing as society'. Voor Bas Heijne is het ontbreken van dit verantwoordelijkheidsgevoel een manifestatie van verslaving aan 'de verleidelijke kanten van het late kapitalisme', aan 'de zalige roes van het consumen-tisme, het verlangen naar luxe en grenzeloze uitspattingen, de opwin-ding van het exces': 'Je weet dat het niet goed is voor de wereld en ook niet voor jezelf, maak kom er maar eens vanaf.'³⁰ Meer geld helpt dan waarschijnlijk niet. Eerder wordt het beleid gevoeliger voor lobby's en hobby's, gericht op het eigenbelang op korte termijn.

Zoals we eerder schreven: misschien gaat het niet om meer of min-der, maar om het (her)waarderen van andere waarden dan het materi-ele.³¹ Teruggang is geen achteruitgang als het resulteert in toenemend welbevinden en welzijn. Is het erg als Schiphol niet doorgroeit naar 550.000 vluchten per jaar, maar krimpt naar 440.000? Of nog minder? De economische betekenis van Schiphol is er, maar mag ook niet over-schat worden en de ecologische last en hinder voor omwonenden zijn groot.³² Is het subsidiëren van luchtvaart sowieso niet een achterhaald idee en juist een vorm van parasitaire publiek-private samenwerking? Welke (brede) waarden worden ermee gecreëerd en voor wie? En past dat bij het verhaal waar we als samenleving in willen investeren?

De gedragen samenleving

In het essay *De menselijke staat* schetst Kim Putters, bij zijn afscheid als directeur van het SCP, het belang van de inbreng van burgerper-spectief in het overheidsbeleid. Hij is kritisch over de uitsluiting van groepen mensen.

Als we daar zelf naar kijken³³ zijn het meest in het oog springend de 1,2 miljoen Nederlanders die sociaal in de marge leven: relatief weinig meedoen en weinig vertrouwen hebben in medemens en instanties.

Zo'n 600.000 Nederlanders van 16 jaar of ouder kunnen beschouwd worden als 'sociaal uitgesloten'. Het zijn mensen die een achterstand hebben op twee of meer van de vier terreinen: participatie (zoals een keer naar de film kunnen gaan), financieel (hoe moeilijk het is om rond te komen), gebruikmaken van sociale grondrechten en toegang tot instituties (ondersteuning bij het vinden van werk bijvoorbeeld), en normatieve integratie (de mate waarin je je aan algemene normen en regels houdt, zoals het kopen van een kaartje in het openbaar vervoer). Kort door de bocht: mensen die niet meedoen in onze maatschappij.³⁴

Maar het probleem is breder. Voor ongeveer 20% van de Nederlanders geldt een stapeling van problemen rond inkomen, werk, sociale netwerken, gezondheid en discriminatie.³⁵ Ze ervaren een afstand tot de rest van de samenleving en zeker tot de bijna 35% van de samenleving die het goed gaat. De groep die er tussenin zit is soms onzeker over bijvoorbeeld werk en het kunnen combineren van werken, leren en zorgen. Ook bij deze middengroep zijn de zorg en onzekerheid over de eigen situatie de afgelopen jaren sterker geworden³⁶ en groeit de afstand tot de overheid. Kim Putters vraagt daarom opnieuw aandacht voor ons sociaal contract: de geschreven en ongeschreven regels over hoe we met elkaar omgaan en wat overheden, maatschappelijke instellingen, burgers zelf en bedrijven van elkaar mogen verwachten. De maatschappelijke opgaven zoals hiervoor benoemd, vragen om meer gemeenschappelijkheid en burgerperspectief.

Misschien is het dan ook beter te spreken over inwoners en de staat, in plaats van (staats)burgers en de 'overheid'. Dat onderschrijft dat ons land in al zijn diversiteit een geheel vormt.³⁷ Kern is dat gemeentelijke, regionale en nationale overheden ten dienste moeten staan van dat geheel en oog hebben voor de mens – in zijn diversiteit en verschillende rollen. De samenleving maken we immers samen.

In de afgelopen 75 jaar is de mens echter langzaam uit beeld geraakt. De eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog kenmerkten zich juist door particulier initiatief, zij het vanuit een paternalistische bezorgdheid. Het was in eerste instantie aan de kerkelijke en zuilgebonden instellingen om aan samenlevingsopbouw te doen. Ontzuiling en het besef dat een verzorgingsstaat een stabiele staat is, met zekerheid voor armen en behoeftigen die anders mogelijk in opstand zouden komen, zorgden voor een steeds verdere verstatelijking van de samenleving.³⁸ Het effect was dat de rol van de overheid in het dagelijks leven steeds groter werd. Met een uitgebreid stelsel van sociale zekerheden creëerde zij stabiliteit. Sociale zekerheid was niet langer een gunst, maar een recht.